

5. LUFTA KUNDËR SHOVINIZMIT GREK

Autonomia e «Vorio-Epirit»

Një nga problemet më shqetësuese për shtetin e ri shqiptar dhe ku politika e fuqive imperialiste shkelte edhe një herë rëndë të drejtat e tij sovrane ishte ai i marrëdhënieve me Greqinë.

Menjëherë pas vendimit të gushtit 1913 të Konferencës së Ambasadorëve mbi kufijtë jugorë të Shqipërisë, qeveria e Vlorës dhe muhaxhirët që ishin shpërngulur aty nga viset e jugut për shkak të pushtimit grek u shqetësuan pa masë për fatin e Gjirokastrës, të cilin vendimi e linte të errët e të papërcaktuar. Në Vlorë u krijua një komision i posaçëm i përbërë nga ministra të qeverisë e përfaqësues të muhaxhirëve, i cili vizitoi Romën e Vjenën për të mbrojtur çështjen e Gjirokastrës.

Ndërkohë, qeveria greke kishte filluar të hartonte plane të reja për të realizuar synimet e saj të vjetra mbi krahinat jugore të Shqipërisë. Ajo kishte vendosur t'i aneksonte këto krahina duke shfrytëzuar pushtimin ushtarak. Për t'ia arritur këtij qëllimi, pasi e pagëzoi Shqipërinë e Jugut me emrin «Vorio-Epir» (Epir i Veriut) qeveria e Athinës filloi të organizonte këtu si edhe brenda në Greqi një lëvizje të ashtuquajtur «vorio-epirote». Kjo lëvizje do të paraqitej si e formuar nga popullsia lokale «greke» kundër «pushtimit» eventual të Shqipërisë së Jugut nga shqiptarët.

Për realizimin e këtyre planeve aneksioniste Athina kishte siguruar edhe përkrahjen e Serbisë, me të cilën qysh më 1 qershor 1913 kishte përfunduar një marrëveshje të fshehtë për ta ndarë Shqipërinë në dy zona ndikimi: në zonën serbe që përfshinte Shqipërinë në veri të Shkumbinit dhe në atë greke në jug të tij.

Pasi u caktua me protokollin e Firencës në 17 dhjetor 1913, kufiri shqiptaro-grek, Fuqitë e Mëdha i kërkuan Greqisë t'i tërhiqte trupat e saj brenda një muaji nga Shqipëria e Jugut në vijën e kufirit. Por qeveria e Athinës, e cila kishte të tjera plane, nuk u pajtua me këtë vendim. Duke e parë të pamundur kundërshtimin e hapur të protokollit të Firences, kryeministri i qeverisë greke Elefter Venizellua mori të gjitha masat për organizimin në stil të gjerë të «lëvizjes autonomiste vorio-epirote».

Për të përfituar kohë, qeveria greke u përpoq ta shtynte sa të ishte e mundur më tepër afatin e tërheqjes së trupave greke nga Shqipëria e Jugut. Me këtë qëllim ajo deklaroi

më 30 dhjetor 1913 se do t'i tërhiqte ushtritë nga këto kra-hina kur të zgjidhej në dobi të Greqisë çështja e ishujve të Egjeut.

Gjatë kësaj kohe autoritetet ushtarake greke u përfshi-në tërësisht në organizimin e lëvizjes «vorio-epirote». Sipas planit të Athinës «grekët» e Shqipërisë së Jugut do të luf-tonin gjoja në mënyrë të pavarur dhe madje «në kundër-shtim» me vendimet e qeverisë greke kundër bashkimit me Shqipërinë duke shpallur autonominë e «Vorio-Epirit» dhe pastaj, pasi ta siguronin «autonominë» e tyre, të kërkonin bashkimin me Greqinë. Për të maskuar veprimtarinë e re-parteve të rregullta të ushtrisë greke, qeveritarët e Athinës kishin krijuar që nga vera e 1913-ës repartet e «hierolohitë-ve»¹. Mungesa e vullnetarëve vendës e detyroi komandën greke të shpallte regjistrimin e detyruar në këto kompani të të gjithë banorëve ortodoksë shqiptarë prej 18 deri 55 vjeç. Po kur edhe masat shtrënguese nuk dhanë ndonjë rezultat, «kompanitë e shenjta» filluan të mbusheshin me oficerë e ushtarë grekë të veshur civilë dhe me banda të armato-sura të organizuara në Greqi ku u rekrutuan andartë gjirit-linj dhe banditë të ndryshëm të lëshuar nga burgjet.

Lëvizja për «autonominë» e «Vorio-Epirit» filloi me një terror të drejtuar kundër shqiptarëve që kërkonin bashki-min me atdheun e tyre. Terrorit dhe provokimeve shqiptarët e krahinave të pushtuara iu përgjigjën me krijimin e çetave, të cilat filluan sulmet kundër bandave greke. Sukseset të rë-ndësishme korrën këto çeta veçanërisht në krahinat e Korçës dhe të Kolonjës.

Më 13 shkurt 1914 Fuqitë e Mëdha i deklaruan qeverisë greke me një notë kolektive se do të kënaqnin kërkesat e saj në lidhje me ishujt e Egjeut pasi të largonte ushtrinë nga tokat shqiptare që përfshiheshin brenda kufijve të caktuar me protokollin e Firencës. Më 1 mars ushtria greke duhej të fillonte tërheqjen nga Korça dhe më 31 mars të përfun-donte zbrazjen e gjithë Shqipërisë së Jugut. Fuqitë i kërkuan Athinës që të mos i sillte asnjë pengesë tërheqjes së ush-trisë dhe të mos nxiste drejtpërdrejt ose tërthorazi lëvizjen «vorio-epirote».

Qeveria greke, formalisht, i pranoi këto kërkesa dhe nuk pushoi së bëri deklarata mashtruese se po merrte masa për të qetësuar «Vorio-Epirin». Për të shmangur ndërlikimet që mund të ridhnin nga zgjerimi i lëvizjes në krahinën e Korçës, ku forcat patriotike shqiptare ishin më të mëdha,

1) hierolohit (greqisht) — ushtarak që bënte pjesë në të ashtu-
quajturën «kompani të shenjtë» (hieros lohos).

ndërsa forcat «vorio-epirote» jo aq të organizuara, qeveria e Athinës u detyrua të urdhëronte tërheqjen prej andej të ushtrive të saj. Ushtritë greke u larguan nga Korça më 1 mars 1914. Të nesërmen hynë aty repartet e xhandarmërisë shqiptare, të pritura si çlirimtarë nga qytetarët patriotë. Në Korçë u vendos administrata shqiptare nën varësinë e KNK. Atje u formua edhe një korpus vullnetarësh shqiptarë nën komandën e Themistokli Gërmenjit.

Ndërsa Korça u bashkua me atdheun, në krahinat e tjera të jugut gjendja vazhdonte të ishte gjithnjë e turbullt. Duke shfrytëzuar mungesën e një qeverie të plotfuqishme shqiptare, autoritetet greke u përpoqën t'i jepnin një bazë «të ligjshme» lëvizjes «vorio-epirote» dhe ta vinin princin që do të arrinte së shpejti në Shqipëri përpara një fakti të kryer. Ato organizuan në Gjirokastrë një «kongres epirot» nën kryesinë e ish-ministrit të Punëve të Jashtme të Greqisë Jorgji Zografi, bir i bankierit grekoman Kristaq Zografi nga Qestorati. «Kongresi» shpalli më 2 mars 1914 «autonominë e Vorio-Epirit» dhe formoi një «qeveri të përkohshme» nën kryesinë e J.K.Zografit. Disa ditë më vonë, nën shembullin e Zografit, majori i ushtrisë greke himarioti Spiro Spiromiloja shpalli gjithashtu «autonominë e Himarës» në një zonë që përfshinte 7 fshatra të bregdetit të banuara nga shqiptarë.

«Vorio-Epiri autonom» përfshiu kështu vetëm Gjirokastrën, Himarën, Sarandën, Delvinën dhe Përmetin. Qeveria greke mendonte t'i përdorte këto krahina si bazë për pushtimin, në kushte të favorshme, të pjesës tjetër të Shqipërisë së Jugut.

J.Zografi deklaroi se me shpalljen e «autonomisë së Vorio-Epirit» as Fuqitë e Mëdha dhe «as Greqia» nuk kishin të drejtë të ndërhyjnë në punët e brendshme të tij. Ai i kërkoi KNK të urdhëronte komandantët e forcave shqiptare të mos hynin brenda «kufijve të shtetit të tij», përndryshe shkëlqen e territorit «vorio-epirot» do ta konsideronte «një akt armiqësor».

Puçi grek i Korçës

Me t'u vendosur në fronin e Shqipërisë, princ Vidi u përpoq të zgjidhte problemin më të ngutshëm dhe më të ndërlikuar të vendit, atë të largimit të trupave greke nga Shqipëria e Jugut dhe të vendosjes së administratës shqiptare në këto vise. Por qysh në fillim ai tregoi se nuk ishte

i vendosur të mbronte, pa kompromis, interesat e shtetit shqiptar. Vidi, si përcues i vullnetit të Fuqive të Mëdha, ishte i prirë t'u bënte atyre lëshime edhe në një çështje të tillë jetike për popullin shqiptar siç ishte ajo e bashkimit të krahinave jugore me pjesën tjetër të vendit. Prandaj ai vendosi të hynte në bisedime me qeverinë «vorio-epirote». Me këtë qëllim Vidi caktoi si komisar të jashtëzakonshëm për Shqipërinë e Jugut oficerin holandez Thomson. Ky shkoi në Korfuz ku më 10 mars zhvilloi bisedime me përfaqësuesin e «vorio-epirotëve», Karapanon. Thomsoni, duke dashur të zbatonte vullnetin e princit për lëshime, nuk gjeti zgjidhje tjetër për çështjen e krahinave jugore të Shqipërisë veçse të pranonte në thelb autonominë e këtyre krahinave, lidhja e të cilave me Shqipërinë do të ishte thjesht formale.

Veprimi i Thomsonit ngjalli indinjatë e protesta në rrethet patriotike shqiptare. Qeveria e Turhan Pashës nuk e pranoi këtë kompromis, e shkarkoi Thomsonin nga detyra e komisarit dhe u shpreh kategorikisht kundër çdo lloj autonomie. Megjithatë, qeveria shqiptare vazhdoi bisedimet me përfaqësuesin e qeverisë greke në Durrës Varatasin, por edhe ky i paraqiste palës shqiptare, në emër të Zografit, kërkesa të tilla që shpinin në një shkëputje pothuajse të plotë të prefekturave të Korçës dhe të Gjirokastrës nga pjesa tjetër e Shqipërisë. Qëllimi i Karapanos ishte që ta zvarriste çështjen për t'i dhënë mundësi qeverisë greke të zbatonte më lehtë planin e saj për ripushtimin e Korçës dhe përfshirjen e kësaj krahine në «Vorio-Epirin autonom».

Trupat greke, pas tërheqjes së tyre nga Korça më 1 mars, kishin lënë në spitalin e qytetit një numër ushtarësh «të sëmurë» dhe «mjekë» që nuk ishin veçse oficerët e tyre si edhe një rrjet agjentësh e provokatorësh civilë të kryesuar nga peshkopi grek i eparhisë Gjermanos. Përveç kësaj banda të armatosura ushtarësh greke, të kamufluar si «vorio-epirotë» qëndronin në malësitë rreth Korçës për ta sulmuar qytetin në çastin e volitshëm.

Natën, duke gdhirë 2 prill 1914, komplotistët e qytetit u orvatën të dëbonin me anën e një puçi të armatosur administratën shqiptare dhe të pushtonin qytetin. Me anën e demagogjisë sociale, duke premtuar çlirimin nga zgjedha e çifligarëve ata mundën të bënë për vete edhe një pjesë të bujqëve të Fushës së Korçës. Xhandarmëria shqiptare nën komandën e majorit holandez G.Snellen dhe korpusi i vullnetarëve, me të cilin u bashkuan qindra fshatarë të katundeve të afërta nën udhëheqjen e Th.Germenjit, e shtypën puçin brenda një kohe të shkurtër.

Repartet e xhandarmërisë shqiptare vazhduan pastaj

marshimin e tyre për të marrë në dorëzim Kolonjën dhe Leskovikun. Forcat shqiptare zhvilluan luftime me repartet «vorio-epirote». Këto luftime morën një karakter veçanërisht të ashpër në Barmash, midis Ersekës dhe Leskovikut. Forca të tjera shqiptare, të përkrahura nga masat e vullnetarëve patriotë fshatarë u hodhën në sulm të përgjithshëm për të çliruar Gjirokastrën dhe arritën suksese të rëndësishme. Andartët grekë dhe grekomanët shqiptare, për t'u hakmarrë kundër shqiptarëve të krahinave jugore, që nuk kishin pranuar të merrnin pjesë në komedinë «vorio-epirote», gjatë tërheqjes së tyre dogjën fshatra dhe masakruan popullsinë e pafajshme.

Protokoll i Korfuzit

Dështimi i puçit të Korçës, vendosmëria me të cilën marshonin forcat shqiptare dhe qëndrimi i ftohtë i Fuqive të Mëdha ndaj planeve aneksioniste greke që shkelnin vendimet e Londrës, i bindën më në fund Venizellon dhe Zografin se nuk kishte më shpresa për të siguruar «autonominë» e plotë të krahinave jugore. Për këtë arsye Jorgji Zografi u detyrua të bënte lëshime duke pranuar tani autonominë e Korçës dhe të Gjirokastrës pa i shkëputur ato nga Shqipëria. Sipas Zografit, këto krahina, të cilat nuk duhej të merreshin në dorëzim nga xhandarmëria shqiptare, do të administroheshin nga një guvernator me origjinë të huaj, përfaqësues i princit. Xhandarmëria do të formohej nga popullsia lokale e do të drejtohej nga oficerë grekë me origjinë «epirote»; gjuha shqipe e greke do të përdroreshin së bashku.

Patriotët shqiptarë e kundërshtuan kategorikisht edhe këtë manovër të re të Venizellos. Qeveria e Durrësit i hodhi poshtë pa diskutim kërkesat e Zografit. Për më tepër, ajo mori vendim që të organizoheshin sa më parë reparte të reja të armatosura për të dëbuar nga krahinat e jugut pushtuesit grekë dhe për të vendosur atje administratën shqiptare.

Por vendimet e qeverisë së Durrësit ndeshën në pengesa serioze, të shkaktuara nga qëndrimi i favorshëm që mbajtën ndaj politikës së re të Venizellos Fuqitë e Mëdha dhe, në mënyrë të veçantë, Italia. Kjo synonte që me anën e disa lëshimeve në dobi të vorio-epirotëve, të siguronte nga Athina largimin e trupave greke prej ishullit të Sazanit e bregut lindor të kanalit të Korfuzit dhe hapjen e rrugës drejt Vlorës.

Në përputhje me qëndrimin e ri të Fuqive të Mëdha ndaj çështjes shqiptare, anëtarët e KNK i njoftuan qeveritë e tyre se «vorio-epirotëve» mund t'u bëheshin lëshime në lidhje me disa të drejta për komunitetet fetare, për mësimin e gjuhës greke në shkollat, për pjesëmarrjen e popullsisë vendëse në rekrutimin e xhandarmërisë etj., zbatimimi i të cilave mund t'i besohet KNK. Më 24 prill 1914 fuqitë e njoftonin Venezuelon se ishin të gatshëm t'u bënin lëshime «vorio-epirotëve» dhe merrnin përsipër të ushtronin ndikimin e tyre që lëshimet e parashikuara nga KNK të vihejshin në jetë. Përveç kësaj, fuqitë pranorin të bënin rektifikime në kufirin greko-shqiptar në krahinën e Gjirokastrës në dobi të Greqisë dhe mund të merrnin parasysh interesat greke edhe në caktimin përfundimtar të vijës së kufirit në krahinën e Korçës.

E ndodhur nën një presion të gjithanshëm, ndonëse në fillim nuk e pranoi vendimin e Fuqive të Mëdha, qeveria shqiptare u detyrua më në fund, t'ia besonte KNK zgjidhjen e konfliktit shqiptaro-grek. Kështu të gjithë anëtarët e KNK shkuan në Korfuz dhe më 10 maj filluan bisedimet me përfaqësuesit e «Vorio-Epirit».

Fillimi i bisedimeve të Korfuzit shkaktoi protesta në mbarë Shqipërinë. Një masë e madhe telegramesh mbërritën në Durrës, në pallatin e Vidit nga të katër anët e vendit, me anën e të cilave kërkohet të hidheshin poshtë pretendimet «vorio-epirote». Protesta veçanërisht të rrepta u nënshkruan nga përfaqësues të popullsisë ortodokse të Korçës së çliruar, të cilën qeveritarët e Athinës e paraqisnin si «greke», si përkrahëse të autonomisë «vorio-epirote». Në to shprehej vendosmëria për të mos lejuar kurrë Greqinë të ndërhynte në çështjet që i përkisnin pavarësisë morale dhe politike të kombit shqiptar në përgjithësi dhe të komunitetit ortodoks në veçanti.

Një lëvizje e gjerë protestash shpërtheu edhe në Durrës me qëllim që ta detyronte KNK dhe qeverinë shqiptare të mos i pranonte kërkesat provokuese të »vorio-epirotëve».

Bisedimet në Korfuz përfunduan pas një jave me një protokoll, që u nënshkrua më 17 maj 1914 dhe që njihet me emrin «Protokolli i Korfuzit». Sipas këtij protokoll, të dy prefekturat jugore të Shqipërisë do të gëzonin një administratë gjysmëautonome, organizimi i së cilës i lihej në dorë KNK. Qeveria shqiptare kishte të drejtë të emëronte ose të pushonte vetëm me pëlqimin e KNK nëpunësit e lartë, të cilët do të ishin vendës. Të dy krahinat do të kishin një xhandarmëri lokale, të përbërë nga elementë vendës, e cila do të dilte jashtë këtyre krahinave vetëm kur ta shih-

te të nevojshme KNK. Ushtria e qeverisë shqiptare nuk do të kishte të drejtë, përveç se në rast lufte, të hynte në këto krahina. Komuniteteve ortodokse u njiheshin të drejta të veçanta. Në shkollat që do të ndiqeshin nga nxënësit ortodoksë arsimit do të bëhej greqisht. Gjuha shqipe do të mësohej vetëm në tri klasat e para të shkollës fillore. Në administratë do të përdroreshin të dy gjuhët. Fuqitë e Mëdha do të garantonin zbatimin e këtyre dispozitave. Protokollin do të hynte në fuqi kur të ratifikoheshin nga qeveria shqiptare dhe nga qeveria «vorio-epirote» dhe të miratohej formalisht nga të gjashtë Fuqitë e Mëdha.

KNK pranoi gjithashtu edhe kërkesën e S.Spiromilos për t'i njohur krahinës së Himarës, në një zonë që shtrihej tani në 14 fshatra të bregdetit të Jonit, venomet e vjetra, d.m.th. autonominë që gëzonin më parë.

Meqënëse Italia luftoi energjikisht për arritjen e marrëveshjes së Korfuzit, Venizellua e kënaqi kërkesën e saj duke i paraqitur parlamentit grek, më 18 maj, projektligjin mbi lëshimin e Sazanit shtetit shqiptar. Projektligji u miratua më 27 maj.

Njoftimi për nënshkrimin e marrëveshjes së Korfuzit, e cila ishte në kundërshtim me statutin organik të Shqipërisë të miratuar nga vetë Fuqitë e Mëdha dhe shkelte në mënyrë të hapur sovranitetin e shtetit shqiptar, shkaktoi një valë të re indignate në tërë Shqipërinë. Edhe qeveria shqiptare nuk e pranonte përmbajtjen e saj, që në thelb nuk kishte ndonjë ndryshim nga projekti i pranuar nga Thomsoni, prandaj edhe nuk e ratifikoi menjëherë. Por në ditët që pasuan nënshkrimin e protokollit, gjendja e brendshme e Shqipërisë u ndërlikua nga kryengritja e armatosur që shpërtheu kundër regjimit të Vidit.

Pas një ngurimi të gjatë, nën presionin e fortë të KNK, ajo e ratifikoi më në fund, më 23 qershor 1914, protokollin e Korfuzit, të cilin Fuqitë e Mëdha e kishin ratifikuar disa ditë më parë. Ajo shpresonte se, pas kësaj, udhëheqësit «vorio-epirotë» do t'u jepnin fund veprimeve të armatosura.

Forcat «vorio-epirote» jo vetëm nuk i ndërprejnë luftimet, por duke përfituar nga gjendja e vështirë në të cilën ndodhej qeveria e Durrësit, kaluan në një sulm të përgjithshëm. «Kongresi panepirot» që u hap më 6 korrik 1914 në Delvinë për të ratifikuar protokollin e Korfuzit, vendosi, me propozimin e «qeverisë» së Zografit, që të kërkonte nga KNK të rishikohej në dobi të saj përmbajtja e këtij protokollin. Në të njëjtën kohë ajo e shkeli protokollin e Korfuzit, që e ndalonte «qeverinë» e «Vorio-Epirit» të kryente veprime të armatosura kundër shtetit shqiptar dhe e bëri atë të

pavlefshëm. Nën pretekstin absurd të mbrojtjes së popullsisë së krishtere nga persekutimet që gjoja kryenin mbi ta myslimanët shqiptarë, «qeveria» e Zografit u dha urdhër të ashtuquajturave «kompani të shenjta» të sulmonin e të pushtonin krahinat e Shqipërisë Jugore, që ndodheshin në duart e autoriteteve shqiptare. Repartet e rregullta të ushtrive greke dhe bandat «vorio-epirote», pas luftimesh të ashpra me popullsinë vendëse dhe me repartet e pakta shqiptare, pushtuan Kolonjën, Korçën dhe Tepelenën.

Bandat greke e shoqëruan marshimin e tyre me dëgjie dhe masakra të reja të popullsisë shqiptare, e cila u detyrua të braktiste në masë rrethet e Korçës, Kolonjës, Leskovikut e Tepelenës dhe të kërkonte shpëtim në krahinat që ndodheshin nën pushtetin e qeverisë shqiptare. Dhjetëra mijë muhaxhirë arritën pas shumë mundimesh në Vlorë. Pjesa më e madhe e tyre u vendos në kodrat me ullinj në afërsitë e qytetit. Durrësi, buxheti i të cilit kishte shterruar, nuk pati mundësi t'u vinte në ndihmë. Ndihamat që filloi t'u jepte KNK nga fondi i huas shqiptare, ishin krejtësisht të pamjaftueshme. Kryeministri Turhan Pasha, që ndodhej me mision jashtë vendit për të kërkuar ndihmë nga Fuqitë e Mëdha, u kthye pa siguruar gjë. Popullsia vendëse e rrënuar nga fatkeqësitë shumëvjeçare, nuk ishte në gjendje të përballonte, vetëm me burimet e saj, jetesën e kësaj mase të madhe njerëzish. Thirrjet shumë shqetësuese që iu drejtuan organizatave të Kryqit të Kuq të vendeve të ndryshme për ndihma mjekësore, nuk gjetën përgjigjen e duhur. Jorgji Zografi, një nga përgjegjësit kryesorë të kësaj tragjedie, e hodhi poshtë kërkesën e qeverisë shqiptare për të lehtësuar kthimin e muhaxhirëve në vatrën e tyre dhe për t'u garantuar paprekshmërinë. Më vonë, kjo masë njerëzish, të cilën e zuri dimri në kodrat e hapura të Vlorës, filloi të dhjetohet nga vdekjet në masë që u shkaktuan prej urisë, të ftohtit dhe epidemive.

6. KRYENGRITJA FSHATARE E SHQIPËRISË SË MESME

Shpërthimi e përhapja e kryengritjes kundër regjimit të V. Vidit

Vendosja e regjimit të Vidit në Shqipëri dhe formimi i qeverisë antipopullore të Durrësit sollën një rreshtim të ri të forcave politike të vendit.

Rrethet demokratike borgjeze nuk e miratuan caktimin e çifligarit të madh E. Toptanit në pos-

tet më të rëndësishme të qeverisë dhe në përgjithësi ishin kundër mbizotërimit të bejlerëve e pashallarëve në oborrin e princit dhe në administratën e vendit. Por lëvizja e këtyre rretheve mbeti tepër e kufizuar. Ajo u drejtua vetëm kundër përfaqësuesve të veçantë më reaksionarë të klasës çifligare dhe vetëm në rrafshin politik, për mënjanimin e këtyre nga pushteti shtetëror. Për më tepër, kjo lëvizje synonte të arrinte qëllimet e veta, duke u mbështetur jo në masat popullore, por në forcat e huaja reaksionare siç ishin princi gjerman, KNK dhe organizatorët e huaj.

Pakënaqësia ndaj çifligarëve të grumbulluar në Durrës e sidomos ndaj E.Toptanit u shtua edhe më shumë për shkak të ngathtësisë dhe të metodave me të cilat vepronte ministri i Brendshëm e i Luftës për grumbullimin dhe armatimin e vullnetarëve që do të shkonin në jug për të luftuar kundër «vorio-epirotëve». Pashai toptanas e kishte ndier rrezikun që paraqisnin për të këto forca, aq më tepër kur reparti i vullnetarëve të grumbulluar në Shijak kishte hedhur parullën: «S'duam bejlerë, s'duam pashallarë!». Ai mori masa për t'i dalë përpara çdo veprimi që mund të drejtohej kundër pozitave të tij, për të shtypur revoltën në rritje. Për këtë qëllim deshi të përdorte batalionin e Tiranës të cilin e urdhëroi të marshonte në drejtim të Durrësit. Fshatarët e revoltuar, duke e kuptuar se çfarë fshihej prapa kësaj manovre, më 17 maj 1914 organizuan pritën tek ura e Limuthit kundër batalionit të vullnetarëve tiranas që u nis në drejtim të Durrësit në vend që të shkonte në jug për të luftuar kundër grekëve.

Përpjekja e Limuthit dha sinjalin e shpërthimit të revoltës fshatare. Ajo e gjeti truallin të përgatitur. Në fushat dhe malësitë e Shqipërisë së Mesme dhe kryesisht në zonën e çifligjeve, pakënaqësia ndaj çifligarëve kishte përfshirë masa të gjera fshatarësh. Kryengritësit iu drejtuan Tiranës, Shijakut dhe më 18 maj u dukën në afërsitë e kryeqytetit. Kërkesat e tyre të para, ndonëse të formuluar jo qartë, ishin: largimi i çifligarëve nga pushteti, respektimi i fesë myslimane dhe trajtimi material i shërbyesve fetarë.

Shpërthimi i kryengritjes shkaktoi panik në radhët e qeverisë dhe në oborrin e princit. Ajo shqetësoi edhe rrethet borgjeze të vendit e sidomos ato të kryeqytetit. Në bazë të njoftimeve krejtësisht të gabuara u mendua se prapa kësaj lëvizjeje qëndronte Esat Pasha. Grupi proaustriak në oborrin e princit dhe në radhët e qeverisë e gjeti rastin e përshtatshëm për të mënjeluar agjentin kryesor të Italisë, ndërsa patriotët demokratë menduan të përfitonin për të hequr qafe kreun e reaksionit feudal. Më 19 maj forcat e

xhandarmërisë e rrethuan pashanë toptanas në shtëpinë e tij në Durrës, hapën zjarr dhe e detyruan të dorëzohej. Goditja kundër E.Toptanit u konsiderua nga Italia si një grusht që i jepej ndikimit të Romës në Shqipëri. Pas ndërhyrjes energjike të ministrit italian në Durrës, Vidi ia dorëzoi E. Toptanin legatës italiane, e cila e mori me një luftanije për në Itali ku u prit me nderime.

Rrëzimi i këtij çifligari të urryer u prit me gëzim dhe dha shkas për demonstrata antifeudale në Durrës, Vlorë etj. Por rrethet borgjeze, në përgjithësi, u kënaqën me këtë fitore dhe nuk e çuan më tej luftën antifeudale. Nga lëkundjet e tyre dhe sidomos të pallatit mbetën pa u zbatuar dhe u anuluan urdhrat e dhëna më parë për arrestimin e çifligarëve të tjerë esatistë.

Masat fshatare, nga ana e tyre, e vazhduan më me hov kryengritjen e armatosur. Pasi shtinë në dorë Tiranën dhe Shijakun, filluan më 23 maj sulmet kundër kryeqytetit. Që nga kjo kohë kryengritësit dolën hapur edhe kundër princit Vid dhe kërkuan një princ turk.

Oborri i princit dhe ato rrethe borgjeze e çifligare që vazhdonin të ishin lidhur ngushtë me Vidin e ta quanin atë simbol të sovranitetit shtetëror mbajtën qëndrim armiqësor ndaj lëvizjes fshatare.

Nga ana tjetër në këtë lëvizje u aktivizuan dhe filluan të dilnin në krye të saj edhe forca politike antikombëtare të cilat synonin ta shfrytëzonin atë për të shtënë në dorë pushtetin politik. Të tilla ishin grupet borgjeze e klerikale turkomanë; esatistët nuk guxuan të dilnin hapur përkrah kryetarit të tyre nga frika e qëndrimit armiqësor të masave fshatare kryengritëse, por u fshehën pas parullave turkomanë e fetare; agjentët xhonturq dhe pasuesit e tyre shqipëtarë, të cilët, ndonëse orvatjet për formimin e aleancës revanshiste turke-bullgare kishin dështuar, ishin të interesuar për një Shqipëri me një princ turk në krye për t'i siguruar këtu Turqisë një mbështetje në lidhje me përgatitjet për luftë që po bënin shtetet imperialiste dhe satelitët e tyre. Duke u kapur pas paragjykimeve fetare të fshatarëve dhe faktit që lufta drejtohej kundër princit të krishterë V.Vidit turkomanët, esatistët dhe agjentët xhonturq u munduan t'i jepnin lëvizjes karakterin e luftës për mbrojtjen e islamizmit. Në këtë mënyrë ata mendonin jo vetëm të mënjanonin çdo mundësi afrimi midis masave fshatare dhe rretheve patriotike e demokratike të vendit, por edhe të zbutnin karakterin social të luftës së tyre. Midis udhëheqësve të lëvizjes kishte edhe të tillë që besonin se me anën e princit turk do t'i siguronin Shqipërisë aleatët e nevojshëm dhe do

të mund të mënjanonin sadopak ndërhyrjen e drejtpërdrejtë e brutale të imperializmit e në radhë të parë të atij austro-gjerman.

Duke shfrytëzuar sukseset e kryengritjes krerët e saj organizuan në Shijak më 3 qershor 1914 një mbledhje ku u miratua një program politik që iu paraqit edhe përfaqësuesve të Fuqive të Mëdha në KNK. Ai përmbante kërkesa për largimin e princit Vid, që i haptë në fakt rrugën vendosjes së princit turk në fron; caktimin e një përfaqësuesi turk në KNK dhe përdorimin e alfabetit turko-arab për gjuhën shqipe.

Krerët turkomanë që organizuan mbledhjen e Shijakut ndër të cilët dalloheshin ish-senatori Haxhi Aliu nga Elbasani, çifligari Mustafa Ndroqi dhe myftiu i Tiranës Musa Qazimi nuk dolën hapur me kërkesën për ribashkimin e Shqipërisë me Turqinë për të mos shkaktuar kundërshtimin e masës patriotike të kryengritësve dhe për të ruajtur koalicionin e atyre udhëheqësve antifeudalë që ishin kundër regjimit të Vidit, midis të cilëve dallohej oficeri Qamil Haxhifeza. Përbërja e koalicionit antividist u pasqyrua edhe në përbërjen e këshillit të përgjithshëm nga vareshin këshillat krahnorë që formoheshin me atributet e pushtetit lokal si edhe në përbërjen e komandës së përgjithshme. Kryetar i këshillit të përgjithshëm u caktua Mustafa Ndroqi, nënkryetarë Mustafa Qazimi dhe oficeri Xhenabi Adili dhe komandant i përgjithshëm Qamil Haxhifeza.

Kërkesat programatike të krerëve të lëvizjes të formuluar më 3 qershor në Shijak nuk pasqyronin aspiratat e vërteta të masave fshatare. Shtypi shqiptar i kohës vinte në dukje se kryengritësit kërkonin në fakt tokat që u ishin grabitur prej çifligarëve, e se ata, siç shprehej i shqetësuar M.Kruja, një nga politikanët borgjezë të Durrësit, synonin «vendosjen e rendit të katundarisë».

Dhe në të vërtetë, kryengritësit fshatarë morën një varg masash të drejtuara kundër latifondistit E.Toptani dhe kundër atyre çifligarëve që ishin bashkuar me Vidin. Ata sekuestruan depot e drithit të Esat Pashës në fshatin Rreth dhe i ndaluan bujqit të dorëzonin detyrimin e së tretës në hambarët e tij. Ata arrestuan çifligarin Dervish Bej Biçaku e vëllezërit e tij dhe bënë protesta të rrepta kur krerët i lijuan nga burgu. Lufta kundër çifligarëve u pasqyrua edhe në vendimet e disa këshillave të kryengritësve. Në rregulloren e këshillit të Elbasanit p.sh. thuhej se bejlerëve që kishin qenë ithtarë të Vidit edhe po të bashkoheshin me kryengritjen, nuk do t'u jepej asnjë nëpunësi dhe do të pranoneshin vetëm si ushtarë të thjeshtë.

Këto masa luajtën një rol shumë të rëndësishëm në zgjerimin e mëtejshëm të lëvizjes. Kryengritësit shtinë në dorë Kavajën, Krujën e Peqinin. Më 15 dhe 16 qershor ata bënë dy sulme të furishme mbi Durrësin por pa rezultat. Kolona të tjera iu drejtuan Elbasanit të cilin e morën më 23 qershor dhe duke vazhduar marshimin e tyre gjatë luginës së Shkumbinit arritën në Qukës. Në veri kryengritësit u shtinë deri në Milot, buzë lumit Mat.

Në fillim të korrikut forcat kryengritëse marshuan drejt jugut dhe shtinë në dorë brenda pak ditësh Lushnjën, Fierin dhe Beratit. Përparimi i shpejtë i kryengritësve u lehtësua nga fakti se me ta u bashkuan bujqit e Myzeqesë, të revoltuar nga veprimet shtypëse dhe terroriste të bejlerëve dhe autoriteteve vidiste. Revolta e bujqëve myzeqarë, siç vinin në dukje vëzhguesit e huaj diplomatikë, e kishte bërë min të urrejtja e pamëshirshme kundër bejlerëve çifligarë, «e cila i jep aksionit të kundërshtimit një forcë shtytëse krejtësisht të ndryshme nga parullat ortodokse (dogmatike fetare-Red.) dhe xhonturke».

Kryengritësit e vazhduan marshimin edhe në drejtim të Pogradecit dhe të Korçës në një kohë kur drejt këtyre qyteteve ishin vënë në lëvizje edhe trupat greke nën maskën e bandave «vorio-epirote». Për shkak të sabotimeve të agjentëve esatistë, turkomanë e grekomanë jo vetëm në radhët e lëvizjes kryengritëse, por edhe në gjirin e administratës civile dhe ushtarake të Vidit nuk mundi të arrihej bashkëpunimi i forcave patriotike për t'i bërë ballë rrezikut grek. Kjo ndodhi edhe me repartin e vullnetarëve të rinj kolonjarë të udhëhequr nga Izet Zavalani dhe Gani Butka të cilët më 2 korrik, në kohën kur po zhvillonin bisedime me kryengritësit, u sulmuan pabesisht dhe u vranë nga forcat esatiste dhe turkomanë të komanduara nga Ethem Bej Starova dhe Agush Çausi.

Pasi morën Pogradecin kryengritësit e ndalën marshimin e tyre te ura e Maliqit, me kërkesën e popullsisë së Korçës për të mos u dhënë shkak forcave greke që të hyjnë në qytet. Kur panë se kjo ishte e pashmangshme kryengritësit filluan marshimin për në Korçë por aty që më 8 korrik, para tyre, kishin hyrë bandat greke.

Për të mos luftuar në dy fronte Qamil Haxhifeza më 11 korrik nënshkroi në Pogradec një marrëveshje armëpushimi me «vorio-epirotët» për ndërprerjen e luftimeve dhe ruajtjen e *status quo*-së në jug. Sipas marrëveshjes zgjidhja përfundimtare e çështjes së «Vorio-Epirit» lihej për më vonë dhe do të arrihej me anën e bisedimeve midis dy palëve. Por grekët nuk e respektuan këtë marrëveshje; bandat e

tyre pushtuan në gusht Beratin, por u detyruan ta lëshonin pas disa ditësh nën presionin e kryengritësve, të cilët nga ana e tyre kërkonin të bënin një sulm të përgjithshëm kundër «vorio-epirotëve», që i konsideronin armiq të tyre ashtu si edhe regjimin e Vidit.

Në këtë kohë një pjesë e mirë e forcave kryengritëse iu drejtuan Vlorës. I.Qemali i kishte dërguar nga jashtë udhëzime parisë së qytetit që të merrte kontakt me kryengritësit dhe të pranonte kërkesat e tyre me kusht që të mbahej «flamuri me ngjyrat kombëtare, pa të cilin vendi do të humbiste të vetmin simbol të pavarësisë së tij dhe do bëhej *ipso facto* pre e fqinjëve». Pikëpamja e I.Qemalit përputhej pak a shumë me atë të Qamil Haxhifezës me shokë, të cilët në kundërshtim me krerët turkomanë dhe esatistë kërkonin t'ia ruanin lëvizjes kundër regjimit të Vidit dhe çifligarëve karakterin e saj si lëvizje e brendshme dhe të mënjanonin çdo manifestim që cenonte sadopak pavarësinë e Shqipërisë dhe flamurin kuq e zi. Vlora u dha atyre një rast të mirë për t'i kthyer këto ide në një vijë politike të lëvizjes. Qamil Haxhifeza i kërkoi këshillit të përgjithshëm të kryengritjes dhe këshillave lokale që të merreshin parasysh kërkesat e parisë së Vlorës, ndërsa kundërshtarët politikë i paralajmëronte se në rast të kundërt do t'i vihej «një përgjegjësi politike Shqipërisë nga ana e Evropës». Mbi këtë bazë në Cakran të Mallakastrës u arrit marrëveshja midis kryengritësve dhe parisë së Vlorës, në qytet u rrëzua administrata e Durrësit dhe u zëvendësua me një administratë lokale duke ruajtur flamurin kombëtar. Por pas hyrjes së kryengritësve më 1 shtator në Vlorë, Mustafa Ndroqi me krerët e tjerë turkomanë e shkelën marrëveshjen dhe ngritën edhe në Vlorë flamurin turk, ashtu siç e kishin bërë edhe në qytete të tjera. Kjo kthesë u përcaktua jo vetëm nga ndërhyrja brutale e krerëve të kryengritjes, por edhe nga qëndrimi i lëkundshëm i parisë së qytetit. Ardhja e kryengritësve në Mallakastër dhe në Vlorë i kishte dhënë hov lëvizjes antif feudale në këtë zonë: «Qëllimi i kryengritësve në Vlorë, — shkruante ato ditë konsulli austriak në atë qytet, Majerhauzer. — është që t'u imponojnë bejlerëve dhe agallarëve më të përmendur një kontribucion ose t'i arresojnë ata dhe të konfiskojnë pronat e tyre. Në të njëjtën mënyrë u veprua edhe kundër shumicës së pronarëve të mëdhenj, që ndodhen në rajonin e kryengritjes». Të trembur nga karakteri klasor i lëvizjes, agallarët e Vlorës më tepër u përpoqën të ndalonin shtrirjen e masave revolucionare të fshatarëve kryengritës se sa të ngulnin këmbë në realizimin e kërkesave të I.Qemalit. Në këtë drejtim ata gjetën

gjuhë të përbashkët me krerë të lëvizjes si pronari i tokave dhe i ullishtave, M.Ndroqi të cilëve u bënë lëshime. Krerët turkomanë, thotë shoku Enver Hoxha «e përdorën çështjen fetare dhe flamurin e Turqisë jo për t'ia kthyer Shqipërinë Perandorisë Turke e cila kishte vdekur e s'ngjallej më, por për ta minuar zhvillimin e saj (e lëvizjes fshtare -Red)»¹. Dhe në të vërtetë, Xhenabi Adili shpejtoi të deklaronte se flamuri turk përdorej si simbol fetar, se kryengritësit ishin të bindur që ribashkimi i Shqipërisë me Turqinë ishte i pamundur dhe se ata ishin për ruajtjen e «veturdhërimit» të Shqipërisë.

Pas rënies së Vlorës luftimet u përqendruan rreth Durrësit. Përhapja e shpejtë e kryengritjes e kishte shtuar tensionin në qarqet qeveritare të Durrësit. Vidi u kishte bërë thirrje çifligarëve dhe bajraktarëve të vendit si A.Vri-onit, P.Bibdodës, A.Zogut, B.Cakranit etj. që të rekrutoni me pagesë forca për shtypjen e kryengritjes. Por planet e tij për t'i vënë kryengritësit midis dy zjarreve duke i sulmuar nga veriu e jugu kishin dështuar plotësisht. Ai iu drejtua edhe Fuqive të Mëdha me kërkesën që këto të zbatonin zotimin që kishin marrë në Konferencën e Londrës për të garantuar bashkërisht pavarësinë dhe sovranitetin e Shqipërisë. Vidi kërkoi formimin prej tyre të një force ndërkombëtare prej 3000 vetësh për të shtypur kryengritjen. Por Fuqitë e Mëdha imperialiste, në kontradiktë me njëra-tjetrën dhe duke dashur të peshkonin në ujë të turbullt, premtuan se do të jepnin ndihmën e nevojshme vetëm për të shpëtuar jetën e princit dhe të familjes së tij.

Përveç kryengritjes, mbi V.Vidin po bënin presion gjithnjë më të madh dy fuqitë imperialiste të Adriatikut e në mënyrë të veçantë Austro-Hungaria, e cila kërkonte ta hidhte shtetin shqiptar në luftë kundër Serbisë. Por princin nuk guxoi ta bënte një hap të tillë. Atëhere Vjena, e bindur se ai nuk ishte personi i përshtatshëm për realizimin e këtij plani e braktisi duke i hequr atij të vetmen mbështetje të jashtme. Në këto rrethana V.Vidi u detyrua ta linte Shqipërinë më 3 shtator 1914, pas gjashtë muajsh sundimi. Me Vidin u larguan edhe anëtarët e qeverisë së bashku me shumë personalitete politike të vendit, të cilët u vendosën pjesërisht në Shkodër e pjesërisht në vende të ndryshme të Evropës.

Përmbysja e regjimit të Vidit, nga njëra anë, dhe orvatjet këmbëngulëse të Austro-Hungarisë për ta hedhur Shqipërinë në luftë kundër Serbisë, nga ana tjetër, i dhanë të

1) Enver Hoxha. *Vepra*, vëll. 23, f. 174

kuptonte grupit të Qamil Haxhifezës se kishte ardhur koha ta bënin të njohur zyrtarisht në emër të kryengritjes programin e tyre që u përshtatej interesave kombëtare. Në këtë program të shpallur më 4 shtator, në pragun e hyrjes të tyre në kryeqytet thuhet: «... popullsia e Durrësit duhet të jetë e njëzëshme për të mos pranuar asnjë ndërhyrje në qeverinë e saj, ajo duhet të përgatitë me shpejtësi mjetet e përparimit dhe të shpëtimit... Meqenëse Evropa e ka njohur pavarësinë e kombit shqiptar, sovraniteti i qytetit të Durrësit i përket kombit shqiptar dhe meqenëse princ Vidi u shpall i rrëzuar nga fronti shqiptar, funksionet e Komisionit të Kontrollit kanë marrë gjithashtu fund, natyrisht deri sa Evropa të marrë vendime të tjera. Në këtë mënyrë kombi ka të drejtë të plotë të formojë një qeveri të rregullt dhe të pavarur dhe të hedhë poshtë çdo ndërhyrje të huaj në punët tona, sipas stipulacioneve të së drejtës ndërkombëtare».

Ky ishte një program patriotik dhe antiimperialist që drejtohej jo vetëm kundër krerëve reaksionarë turkomanë të kryengritjes, por edhe kundër ndërhyrjes së Fuqive të Mëdha e në mënyrë të veçantë kundër synimeve të Austro-Hungarisë për t'i hedhur shqiptarët në luftë për interesat e saj. Por me të hyrë kryengritësit, më 5 shtator, në Durrës ku e vendosi selinë e vet edhe Këshilli i Përgjithshëm i tyre, krerët turkomanë si M.Qazimi, M.Ndroqi, Haxhi Aliu etj. zhvilluan një fushatë të tërbuar antikombëtare. Ata e kundërshtuan formimin e qeverisë së pavarur kryengritëse në Durrës dhe mundën të impononin edhe këtu ngritjen e flamurit turk duke e komprometuar edhe më shumë lëvizjen. Këta krerë organizuan me vështirësi një mbledhje të «Këshillit të Përgjithshëm» dhe morën vendim që brenda pak ditëve të nisnin në Stamboll një delegacion të kryesuar nga Haxhi Aliu për të shqyrtuar çështjen e dërgimit të një princi turk në Shqipëri.

Duke zbatuar me besnikëri udhëzimet e komitetit xhonturk të Stambollit, ata u premtuan përfaqësuesve të Austro-Hungarisë se do të bashkëpunonin ngushtë me ta dhe se nuk do të merrnin asnjë vendim me rëndësi pa këshillën e tyre.

Ato ditë arriti në Durrës nga Stambolli edhe një delegacion i ri xhonturk, i cili ishte udhëzuar në mënyrë kategorike të vepronte në përputhje me politikën austro-hungareze dhe t'i ngrinte shqiptarët në luftë kundër Serbisë. Delegacioni nuk e shikonte me sy të mirë faktin që lëvizja ishte lidhur, siç shprehej një nga anëtarët e tij, «me një rrymë social-agrarë të karakterit më të rrezikshëm» dhe mori masa për t'i frenuar prirjet antifeudale të kryengritjes.

Komiteti xhonturk i Stambollit kishte tashti edhe ndihmën e pakursyer politike e financiare të Vjenës për të vendosur në Shqipëri një princ turk me anën e të cilit shpresonte t'i hidhte shqiptarët në luftë krahas fuqive qendrore.

Largimi i Vidit u dha rast turkomanëve të Shkodrës të vendosnin lidhje me qendrën e përgjithshme të Durrësit. Por ashtu si në Vlorë, edhe këtu parullat islamike ndeshën në kundërshtimin e rreptë të patriotëve të qytetit e të malësive. Me këmbënguljen e këtyre, paria e Shkodrës vendosi më 25 shtator të rrëzohej administrata e mëparshme dhe të formohej një këshill i ri administrativ, por të ruhej flamuri kuq e zi e të përdorej si gjuhë zyrtare krahas turqishtes edhe shqipja. Këto ndryshime u bënë nga lart, pa ndërhyrjen e masave kryengritëse të fshatarëve. Kjo ishte arsyeja kryesore që lëvizja në Shkodër nuk mori karakter agrar si në krahinat e tjera të vendit.

Përmbysja e regjimit të Vidit dhe shtrirja e kryengritjes në pjesën më të madhe të vendit shtroi me forcë çështjen e drejtimeve të zhvillimit të mëtejshëm të saj. Ndërsa brenda «Këshillit të Përgjithshëm» midis krerëve filloi luftë e ashpër për pushtet, masat fshatare që përbënin armatën kryesore të kryengritjes kërkonin zgjidhjen e ngutshme të çështjes së tokës. Kryengritësit e thjeshtë e shfaqën edhe një herë hapur këtë kërkesë kur vërshuan në zyrat e kadastrës së prefekturës së Durrësit, morën prej andej shumicën e regjistrave të tokave dhe i asgjësuan, duke treguar me këtë papajtueshmërinë e tyre me sistemin ekzistues të pronësisë mbi tokën.

Të ndodhur përballë thellimit të karakterit antifeudal të lëvizjes dhe në një rrugë pa krye, krerët reaksionarë feudo-borgjezë i varën tani të gjitha shpresat tek kthimi i Esat Toptanit, të cilin e shikonin si mbrojtësin më të mirë të interesave të tyre dhe si dorën e fortë për shtypjen e revoltës fshatare.

Me shpërthimin e Luftës Botërore, E. Toptani, duke e parashikuar fundin e regjimit të Vidit, ishte nisur nga Italia dhe, pas një qëndrimi të shkurtër në Athinë, arriti në Nish ku ndodhej në këtë kohë qeveria serbe. Greqia e sidomos Serbia i siguruan pashait toptanas përkrahjen me qëllim që ta përdornin për interesat e tyre. Me subvencionet e konsiderueshme financiare që mori nga Pashiqi, E. Toptani rekrutoi mercenarë në Dibër dhe në krye të tyre arriti në Durrës më 2 tetor 1914. Me mbështetjen e krerëve reaksionarë, që i hapën rrugën për të ardhur në Shqipëri. ai shtiu në dorë pushtetin, u shpall krjetar i «Këshillit të Përgjithshëm» dhe komandant i ushtrisë.

Kryengritja fshatare antiesatiste dhe masat antif feudale të saj

Me kthimin e tij në Durrës, E. Toptani u përpoq t'i përshtatej përkohësisht gjendjes së krijuar deri sa të forconte pozitën e tij. Ndonëse i lidhur me fuqitë e Antantës dhe, në mënyrë të veçantë, me Italinë e Serbinë, për oportunitet politik ai përkëdheli parullat islamike të krerëve dhe klerikëve turkomanë, gjë që i siguroi përkohësisht bashkëpunimin me ta dhe shtrirjen e pushtetit në zonën e kryengritjes. Në të njëjtën kohë Esat Toptani mori masa për të neutralizuar forcat kundërshtarë dhe për të eliminuar krerët e tyre e në mënyrë të veçantë kryesorin ndër ta, Qamil Haxhifezën. Ai anuloi menjëherë mobilizimin e forcave ushtarake në bazë të parimit të armatosjes së gjithë popullit dhe shpalljen në Berat të amnistisë së të burgosurve dhe të arratisurve politikë. Këto masa ishin marrë nga Qamil Haxhifeza, të cilin pas disa ditësh E. Toptani e arrestoi duke e akuzuar, midis të tjerash, se kishte dashur të ndryshonte regjimin ekzistues dhe se kishte vënë dorë mbi pasurinë e të tjerëve.

Masa e kryengritësve fshatarë nuk u pajtua as me kalinin e pushtetit në duart e Esat Pashës dhe as me qëndrimin pajtues të krerëve turkomanë. Çifligari toptanas përfaqësonte për këto masa shtypjen dhe shfrytëzimin më të egër feudal. Fshatarët e Kërrabës e Çermenikës dhe banorët e qytetit të Elbasanit protestuan energjikisht kundër arrestimit të Qamil Haxhifezës. Lëvizja antiesatiste filloi të merrte përpjesëtime të gjera. Duke e ndjerë rrezikun, E. Toptani kaloi në terror të hapur. Ai arrestoi e burgosi kundërshtarë të vet, të cilëve u dha dënimet më të rënda.

Por edhe bashkëpunimi midis Esat Toptanit dhe krerëve turkomanë nuk zgjati shumë. Hyrja e Turqisë në luftë më 2

Haxhi Qamili

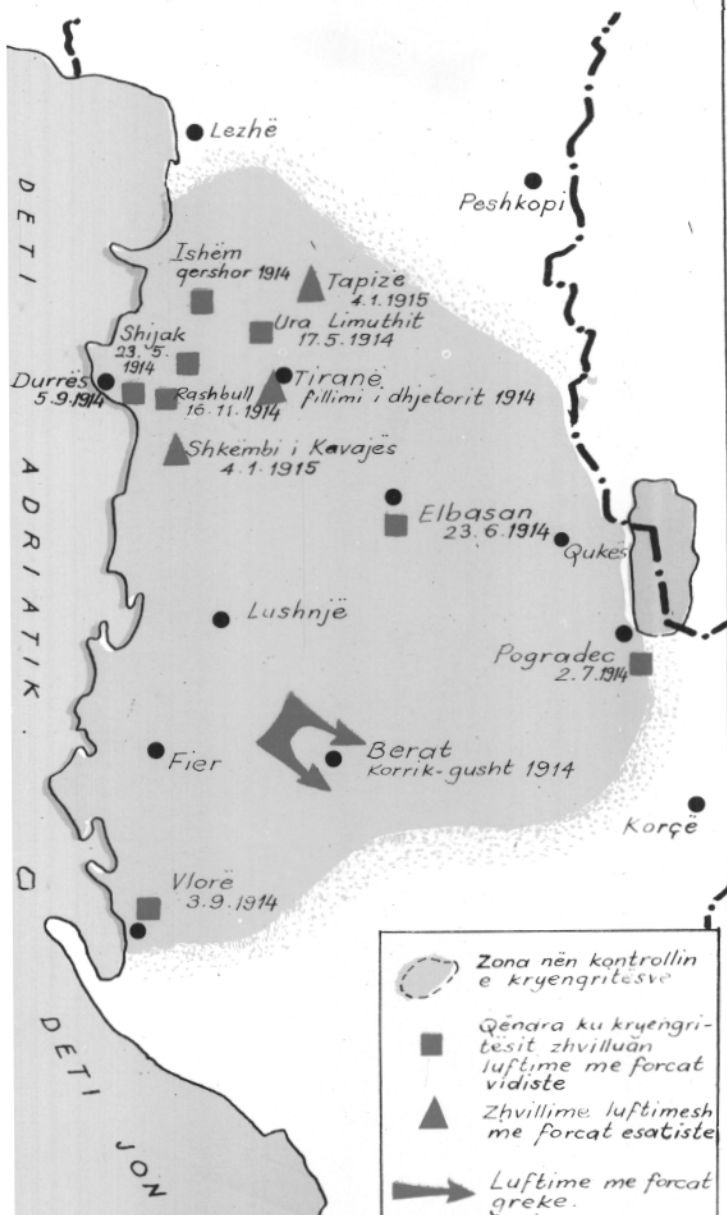
nëntor 1914 përkrah fuqive qendrore dhe shpallja nga ana e sulltanit e luftës së shenjtë të myslimanëve kundër armiqve të Perandorisë Osmane i dha fund aleancës së përkohshme të tyre. Një pjesë e këtyre krerëve u bashkua me lëvizjen antiesatiste për ta drejtuar atë në binarët e tyre kurse të tjerë, pronarë tokash e ullishtash të trembur nga thellimi i karakterit antifeudal të lëvizjes preferuan të bashkëpunonin me Esat Toptanin, duke hequr dorë, për hir të interesit të tyre klasor, nga parullat islamike dhe nga flamuri turk.

Sulmi i armatosur kundër E.Toptanit filloi në fund të muajit nëntor. Atë ditë një grup fshatarësh kryengritës të udhëhequr nga Haxhi Qamili¹ pasi dogji shtëpitë e pashait në Laprakë, rrethoi Tiranën, të cilën autoritetet esatiste dhe forcat e tyre mercenare të komanduara nga Xhelal Zogu dhe Dine Hoxha e dorëzuan para se të mbaronte afati i ultimatimit. Brenda pak ditëve administrata dhe forcat esatiste u dëbuan nga të gjitha krahinat e Shqipërisë së Mesme, me përjashtim të Durrësit. Orvatjet që bëri E.Toptani në fund të dhjetorit për të dalë nga rrethimi dështuan plotësisht. Mercenarët e tij u shpartalluan në luftën e Tapizës, ku u shqua si udhëheqës ushtarak popullor Haxhi Qamili.

Në këtë fazë të re krerët turkomanë të cilët mundën të ruanin pozitën udhëheqëse në lëvizje, i imponuan tani kësaj vijën e tyre politike. Mbledhja e Këshillit të ri të Përgjithshëm që u mbajt në Tiranë më 16 dhjetor kërkoi rrëzimin e Esat Toptanit, bashkimin e Shqipërisë me Turqinë dhe në rast se kjo ishte e pamundur të realizohej, vendosjen në fronin e Shqipërisë të një princi nga dinastia osmane. Agjentët austro-hungarezë dhe emisarët xhonturq i shumëfishuan tani përpjekjet për ta hedhur popullin shqiptar në luftë kundër Serbisë. Por këto orvatje dështuan sepse kryengritësit e kishin përqendruar vëmendjen në luftën kundër E.Toptanit, ndërsa në zonat veriore e verilindore pas disfatave të para ushtarake austriake në frontin serb u largua perspektiva për çlirimin e Kosovës. Kjo tregonte se as Vjena nuk mundi ta shtinte në dorë lëvizjen e ta shfrytëzonte për interesat e saj dhe as Stambolli e komiteti xhonturk nuk ishin në gjendje ta përdornin atë për qëllimet e tyre të luftës.

1) Qamil Zyber Xhameta (lindur më 1876), i njohur me emrin Haxhi Qamili, ishte nga katundi Sharrë në afërsi të Tiranës. Ai ridhte nga një familje fshatarësh të mesmë që kishte qenë vazhdimisht në luftë me bejlerët e Tiranës.

SHTRIRJA E KRYENGRITJES FSHATARE DHE VEPRIMET Kryesore të saj

Esatistët, nga ana e tyre, pasi dështuan orvatjet për ta mposhtur me armë kryengritjen fshatare provuan rrugë të tjera për t'ia arritur qëllimit. Duke shfrytëzuar faktin që forcat kryengritëse u gjendën të rrethuara nga aleatët e E.Toptanit, nga ushtritë italiane, të cilat pushtuan Vlorën në fund të dhjetorit dhe nga ushtritë serbe e greke, esatistët shtruan përpara krerëve të lëvizjes alternativën ose t'u nënshtroheshin shteteve të huaja që do të ndërhynin në rast se vazhdonte kryengritja, ose të pranonin, si të keqen më të vogël, t'i nënshtroheshin Esat Pashës. Por edhe këto orvatje nuk dhanë asnjë rezultat. Masat fshatare me gojën e Haxhi Qamilit deklaruan se ato nuk do të pajtoheshin kurrë me Esat Pashën e se do të luftonin kundër tij deri në fund.

Lufta e vendosur e fshatarëve kundër kreut të reaksionit feudal E.Toptanit krijonte tani mundësi që prirjet anti-feudale të lëvizjes të çoheshin më tej. Në krye të masës së kryengritësve u vu tani Haxhi Qamili. Ai e ndaloi dorëzimin e së tretës çifligarëve dhe tokat e tyre filloi t'ua ndante fshatarëve. Ai vuri dorë mbi pronat e pasuritë e teqeve bektashiane, institucionet fetare myslimane më të pasura, ndërsa dervishëve parazitë u preu mjekrën dhe i veshi si fshatarë të thjeshtë.

Me urdhër të H.Qamilit u vunë taksa mbi borgjezinë e pasur dhe u ndalua dhënia e huave me kamatë. Masa të rrepta u morën kundër korrupsionit dhe degjenerimit moral alkolicizmit, kumarit dhe prostitucionit.

Masat kundër pasanikëve Haxhi Qamili i argumentonte me kuranin duke u bërë një interpretim të njëanshëm disa verseteve të tij. Kjo shpjegohet me prapambetjen dhe paditurinë e fshatarësisë që ishte hedhur në kryengritje në një kohë kur rrethet borgjeze, duke përfshirë këtu edhe ato demokratike, ose qëndronin të mënjanuar nga konflikti, ose ishin bashkuar me reaksionin feudal. «Paraqitja e protestës politike nën guaskën fetare, — ka thënë V. I. Lenini, — është një fenomen karakteristik për gjithë popujt në një fazë të caktuar të zhvillimit të tyre».¹

Veshja fetare myslimane e aspiratave klasore të fshatarësisë nuk i pengoi bujqit e krishterë e bektashinj të çifligjeve të Esat Toptanit në Fushë-Krujë e në Kurbin, si edhe ata të Myzeqesë që të bashkoheshin me kryengritjen.

Thellimi i karakterit antifeudal të lëvizjes fshatare dhe masat e Haxhi Qamilit kundër pasanikëve në përgjithësi sollën një diferencim të ri të forcave kryengritëse e të koalicionit antiesatist.

1) V. I. Lenin. *Veprat*, vëll. 4, f. 277.

Krerët turkomanë po bindeshin gjithnjë më tepër se masat fshatare po u delnin nga dora. Për zbatimin e masave antifeudale Haxhi Qamili nuk pyeste as Këshillin e Përgjithshëm dhe as autoritetet lokale por u drejtohej drejtpërsëdrejti komandantëve të reparteve fshatare si Haxhi Qira, Reshit Gjata, Sadi Tatani, Nebi Bali, Osman Picari, Maksud Troplini etj. Ai tanimë nuk pranonte që të diskutohehin aktet revolucionare të kryengritësve. Kur Këshilli i Përgjithshëm u përpoq të kërkonte llogari për veprimet e kryera pa lejën dhe dijeninë e tij mori përgjigjen e prerë se ato ishin kryer nga populli. Të trembur nga aktet revolucionare antifeudale të fshatarëve kryengritës, krerët turkomanë filluan të kundërvepronin. Synimi i tyre i parë ishte të largonin nga postet drejtuese komandantët e reparteve fshatare e sidomos Haxhi Qamilin. Me këtë qëllim ata zgjodhën Musa Qazimin, përfaqësuesin e tyre më energjik, si kryetar të Këshillit të Përgjithshëm. Repartet fshatare të vendosura në kodrat e Rrashbullit të udhëhequra nga oficeri patriot Ahmet Bejtaga iu përgjigjën menjëherë këtij vendimi me një protestë të ashpër. Në këtë protestë, fshatarët ripohonin kërkesat e tyre që Haxhi Qamili të mbetej komandant i përgjithshëm, që të mos prekeshin komandantët e reparteve kryengritëse dhe deklarorin se do të luftohej si armik kushdo që do të vepronte në kundërshtim me vullnetin e tyre.

Përpara qëndrimit të vendosur të fshatarëve të armatosur Këshilli i Përgjithshëm u detyrua të tërhiqej; ai u deklaroi atyre brenda ditës se komandantët e reparteve nuk do të ndryshoheshin e se Musa Qazimi gjoja nuk e kishte pranuar postin e kryetarit të këshillit. Marrëdhëniet me M.Qazimin u acaruan në atë shkallë sa që ky u detyrua të fshihej për t'i shpëtuar urrejtjes së fshatarëve.

Koalicioni ekzistues antiesatist po përçajej përfundimisht. Me mënjanimin e krerëve reaksionarë e turkomanë nga lëvizja, krijoheshin kushte të favorshme për bashkimin, riorganizimin dhe zgjerimin e lëvizjes antifeudale. Këtë u takonte ta bënin aktivistët patriotë e demokratë brenda dhe jashtë lëvizjes. Por platforma politike dhe rruga e ndjekur prej tyre ishte e tillë që nuk u përgjigjej aspiratave të thella kombëtare e klasore të fshatarëve.

Grupi i krerëve të kryengritjes që nuk ishte pajtuar me vijën e turkomanëve dhe, pas shpërthimit të Luftës së Parë Botërore, e kuptoi qartë rrezikun e madh që i kanosej Shqipërisë nga kjo vijë, u orvat të dilte përsëri me një platformë që t'u përgjigjej sadopak interesave kombëtare të atdheut. Në deklaratën e kuvendit të përfaqësuesve të

krahinave të ndryshme që ishte organizuar prej tyre qysh në janar dhe në deklaratat e përsëritura gjatë shkurtit ata pohonin qëndrimin asnjans të Shqipërisë në konfliktin botëror, por kërkonin që të kthehej këtu edhe princ Vidi. Sipas gazetës «Populli» të 7 marsit 1915 ata kishin deklaruar se «... pasi të përzenë Esatin do të ngrejne flamurin kuq e zi, do të bëjnë një mbledhje të përgjithshme kombëtare dhe do të formojnë një qeveri». Këto kërkesa tërhoqën vëmendjen e rretheve patriotike që ishin për asnjansinë e Shqipërisë, që kishin bashkëpunuar me Vidin, vazhdonin ta shihnin atë si simbolin e Shqipërisë së pavarur dhe ishin armiq të E.Toptanit. Përfaqësues të tyre u përpoqën të afroreshin me kryengritësit dhe të kërkonin rrugët e mundshme për të arritur bashkëpunimin në luftë kundër E.Toptanit. Por të gjithë këta aktivistë ishin mbrojtës të rendit çifligaroborgjez e të pronës private. Rrjedhimisht ata nuk pajtoheshin me prirjet radikale antifeudale të lëvizjes, me kërkesat jetike klasore të masave fshatare. Përfaqësues të tyre i akuzonin fshatarët kryengritës si njerëz që kërkonin të pasuroheshin duke «grabitur» pasurinë, gjënë e mallin e të tjerëve ose deklaroronin se «me barinj e me lopçarë nuk bëhet shtet». Për më tepër ata u shprehën për kthimin në Shqipëri të princ Vedit, të cilin masat fshatare e urrenin. Si pasojë, përpjekjet e tyre për të krijuar një front të përbashkët patriotik dhe antiesatist me kryengritësit pa e shoqëruar këtë me plotësimin e kërkesave radikale të fshatarëve për tokë ishin të destinuara të dështonin.

Vetëm një grup i vogël demokratësh që i shprehën pikëpamjet e tyre antifeudale në gazetën «Populli», e cila botohej në Shkodër dhe në revistën «Biblioteka Zëri i Shqipërisë» që botohej në Sofje, e kuptuan se nuk mund të arrihej bashkimi duke ruajtur aleancën me çifligarët. Në faqet e gazetës «Populli» ata u ngritën mbi opinionet dhe paragjykimet e përhapura lidhur me kryengritjen, megjithëse nuk arritën të bënin dallim midis parullave turkomane të krerëve dhe parullave fetare të fshatarëve kryengritës, e vlerësuan pozitivisht karakterin objektiv të luftës së turmave të paditura kundër reaksionit feudal dhe pushtuesve grekë; vunë në dukje nismën, entuziazmin dhe vrullin revolucionar të masave fshatare, të cilat ua kundërvinin paaftësisë, mungesës së organizimit e të iniciativës dhe frikës së qarqeve patriotike borgjeze që nuk ishin në gjendje të dilnin nga diskutimet e tyre pa fund. Por edhe veprimtaria e këtyre grupeve mbeti pa jehonë sepse pjesërisht vepronin larg vendit në mërgim, por sidomos, sepse lufta antifeudale e rretheve borgjeze në rastin më të mirë kufi-

zohej vetëm në rrafshin politik, për shtënien në dorë të pushtetit, pa prekur bazat shoqerore të rendit ekzistues.

Në këto kushte nuk mund të kishin sukses as përpjekjet e kryengritësve për zgjerimin e frontit antiesaut. Edhe amnistia e përgjithshme për të burgosurit politikë e shpallur nga Haxhi Qamili në mars 1915 mbeti pa asnjë jenonë. Vetë të amnistuarit, megjithëse ishin zotuar të bashkoheshin me lëvizjen, nuk e mbajtën flalën.

Shtypja e kryengritjes Ndërsa fshatarët e armatosur mbanin të rrethuar në Durrës Esat Toptanin me mercenarët e tij, ndërhyjnë faktorë të jashtëm që e keqësuan shumë gjendjen e kryengritësve. Nga java e parë e muajit maj 1915 qeveritarët serbë filluan të grumbullonin forca të rëndësishme në sektorët e Ohrit dhe të Dibrës dhe njëkohësisht të shtonin provokacionet kufitare në këta sektorë.

Këto provokacione dhe përqendrime trupash shkaktuan shqetësime në gjithë vendin e veçanërisht në qarqet drejtuese të lëvizjes kombëtare dhe të lëvizjes fshatare. Dështimi i përpjekjeve të të dy palëve për të krijuar një front të përbashkët bëri që rreziku i ri që i kanosej vendit t'i gjente ato të përçara dhe në pamundësi të merrnin masa të shpejta për organizimin në shkallë kombëtare të mbrojtjes së vendit. Udhëheqësit e kryengritjes nga ana tjetër e kuptuan menjëherë se invazioni serb do të drejtohej në radhë të parë kundër lëvizjes fshatare e do të çonte në pushtimin e krahinave të saj. Prandaj, për të mos i dhënë rast qeverisë serbe të pretendonte se po marshonte kundër atyre që kishin ngritur flamurin e Turqisë armike, i drejtuan më 29 e 30 maj 1915 dy nota komandantit të ushtrisë serbe në Ohër me anën e të cilave protestonin për provokacionet kufitare dhe duke pohuar qëndrimin e tyre asnjanes ndaj konfliktit botëror, deklaroronin se në Shqipërinë e Mesme nuk kishte as agjentë austriakë dhe as agjentë të tjerë të huaj, sikurse pretendonte komanda serbe. Ata i propozonin gjithashtu që të ruanin marrëdhëniet miqësore dhe zotoheshin se nga ana e shqiptarëve nuk do t'i shkactohej Serbisë asnjë shqetësim në kufi. Nota me përmbajtje të njëjtë iu drejtuan edhe konsujve të Fuqive të Mëdha në Shkodër.

Por qeveria serbe nuk i mori parasysh këto nota. Ajo nuk mori parasysh as ndërhyrjet e aleatëve të saj që e këshilluan të hiqte dorë nga kjo aventurë e cila, sikurse rapor-

tonte ato ditë përfaqësuesi ushtarak rus pranë shtabit të përgjithshëm të ushtrisë serbe Artamanov, ishte «një vepër ekskluzive e Pashiqit e diktuar nga synime politike dhe jo nga qëllime ushtarake».

Më 2 qershor reparte ushtarake serbe të nisura nga Ohri dhe nga Dibra filluan të marshonin në drejtim të Shqipërisë së Mesme. Në proklamaten që komandanti serb u drejtoi shqiptarëve po atë ditë thuhej në mënyrë demagogjike se qëllimi i pushtimit ishte gjoja të shtypeshin «ata të huaj që punonin për llogari të Turqisë e të Austrisë, se ushtritë serbe do të qëndronin përkohësisht e se qeverisjen e vendit do t'ia linin në dorë mikut të tyre E. Toptanit».

Forcat e komanduara nga Haxhi Qamili, me të cilat u bashkuan vegjelia e qyteteve dhe oficerë patriotë, u përqëndruan me shpejtësi në Qukës. Ato i bënë qëndresë ushtrisë serbe. Por të pakët në numër dhe pa armatime, u detyruan të tërhiqeshin nën goditjet e dendura të artilerisë së armikut. Disa ditë pas kësaj përpjekjeje ushtritë serbe pushuan Elbasanin. Që këtej ato u ndanë në dy kolona dhe u nisën njëra nga ana e Rrogozhinës në drejtim të Durrësit, tjetra nga ana e Kërrabës në drejtim të Tiranës. Të dy kolonat ndeshën në qëndresën e forcave lokale. Veçanërisht e ashpër qe përpjekja në Qafën e Kërrabës, ku armiku pësoi humbje të rënda.

Më 11 qershor 1915 ushtritë serbe hynë në Tiranë dhe pas dy ditësh arritën në afërsitë e Durrësit. Ato e çliruan E. Toptanin nga rrethimi më se 6 mujor i kryengritësve.

E. Toptani dhe gjithë reaksioni feudal të ndihmuar nga ushtritë serbe, shpërthyen një valë terrori kundër fshatarëve që kishin marrë pjesë në kryengritje. Ata mundën të shtinin në dorë shumë nga krerët e kryengritjes. Gjyqi i posaçëm i ngritur nga E. Toptani në Durrës dhe i kryesuar nga Xhelal Zogu dënoi me vdekje Haxhi Qamilin dhe rreth 40 fshatarë kryengritës. Shumë të tjerë u vranë pa kaluar në gjyq. Një kujdes i veçantë iu kushtua çarmatimit në masë të fshatarëve.

Kështu mori fund kryengritja fshatare e cila e tronditi sundimin e çifligarëve në Shqipëri. Ajo pati disa tipare dalluese të kushtëzuara nga rrethanat e kohës. Kryengritja shpërtheu dhe mori zhvillim të madh në zonat e shtrirjes së çifligut ku ndjehej më tepër se kudo shtypja e çifligarëve. Duke mos pasur një udhëheqje politike të vetën, drejtimin e lëvizjes e shtinë lehtë në dorë grupe borgjeze e çifligare turkomane dhe esatiste prapa të cilëve qëndronin agjenturat e huaja. Këto forca u përpoqën ta përdornin lëvizjen në interes të luftës së tyre për pushtet. Kjo u bë mbi bazën e

një platforme ideologjike islamike që fshatarët kryengritës të paditur e pa përvojë politike e konsideruan si vijën që do të çonte në çlirimin e tyre shoqëror. E vërtetojnë këtë masat antif feudale që morën fshatarët me nismën e tyre, pavarësisht nga parullat e tyre fetare. Logjika e kësaj lufte antif feudale çoi, në fazën e fundit, në diferencimin e forcave politike e shoqërore të lëvizjes dhe nxori në krye të saj përfaqësuesit revolucionarë të fshatarësisë kryengritëse, të cilët filluan ta drejtojnë luftën edhe kundër vetë krerëve turkomanë. ««Rebelizmi», i udhëhequr nga Haxhi Qamili, — ka shkruar shoku Enver Hoxha, — ishte një luftë klase e fshatarësisë së varfër dhe të mesme, kundër klasës së feudalëve, pashallarëve, bejlerëve dhe agallarëve, pronarë tokash e privilegjesh në përgjithësi. Kjo është kryesorja dhe pikërisht kryesorja fshihej në ato kohë...

...Pra, nuk ishte as çështje feje, as çështje e mbrojtjes së qëllimeve tradhtarë të Esat Toptanit, as çështje e mbrojtjes së një farë Perandorie Turke, por ishte një luftë klase, lufta e fshatarëve kundër feudalëve dhe bejlerëve, natyrisht për tokën dhe kur flitet për tokën, flitet për atdheun».¹ (nënvizimi është i autorit-Red.).

Por ndërhyrja e fuqive të huaja dhe e reaksionit të brendshëm nuk e lejuan lëvizjen të arrinte objektivat e saj kombëtare e sociale përparimtare. Ajo u mbyt në gjak nga reaksioni vendas me ndihmën e shovinistëve serbë duke lënë pas jehonën e saj tronditëse për çifligarët e borgjezisë shqiptare dhe shembullin pozitiv të luftës së armatosur klasesore kundër shfrytëzimit feudal për forcat përparimtare të vendit.

---

1) Enver Hoxha, *Vepra*, vëll. 23, f. 171, 174.